

ЧЕРЧИК Л.М.

д-р екон. наук, проф.

Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України
Французький бульвар, 29, м. Одеса, Україна, 65044

E-mail: larysacherchyk@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3901-216X

ІМПЕРАТИВИ ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ В РЕКРЕАЦІЙНОМУ ПРИРОДОКОРИСТУВАННІ

Актуальність. Оскільки туристично-рекреаційна сфера є однією з найбільших користувачів природних ресурсів, гостро постають питання не лише підвищення ефективності їх використання, а й забезпечення доступності, збереження якісних і кількісних характеристик для майбутніх поколінь, формування на їх основі рекреаційних послуг для реалізації нагальних рекреаційних потреб усіх верств населення.

Мета та завдання. Метою дослідження є формування концептуальних основ розвитку інклюзивного рекреаційного природокористування. Для досягнення цієї мети поставлено такі завдання: визначити концептуальні положення інклюзивного розвитку, релевантні рекреаційній сфері та рекреаційному природокористуванню; запропонувати трактування інклюзивного рекреаційного природокористування; уточнивши його ознаки, принципи, цілі, критерії.

Результати. На основі домінант інклюзивного розвитку розроблено базові положення інклюзивного рекреаційного природокористування: рівні можливості у доступі до рекреаційних ресурсів; рівні можливості для реалізації права на відпочинок, відновлення психо-фізичних кондицій, оздоровлення; рівні можливості для забезпечення гармонійного розвитку особистості; підвищення якості життя людей завдяки доступності рекреаційних послуг; забезпечення соціально-економічної активності, добробуту та можливостей для зайнятості у сфері туристично-рекреаційного та супутніх бізнесів і справедливого розподілу результатів діяльності; підвищення ефективності використання суспільно доступних природних ресурсів та умов. Сутність інклюзивного рекреаційного природокористування полягає у забезпеченні рівних можливостей щодо використання природних рекреаційних ресурсів та територій для забезпечення суспільно значимих та індивідуальних рекреаційних потреб, які позитивно впливають на добробут та якість життя людей.

Висновки. Для вирівнювання можливостей щодо використання та споживання цінних рекреаційних ресурсів та умов для відпочинку, оздоровлення, всебічного людського та економічного розвитку доцільно використати інклюзивний підхід. Сформульовані сутність, ознаки, принципи, критерії та цілі інклюзивного рекреаційного природокористування означили напрями трансформаційних процесів, покликаних забезпечити необхідні для забезпечення рівних можливостей населення країни зміни.

Ключові слова: природні рекреаційні ресурси, рекреаційне природокористування, інклюзивний розвиток, туристично-рекреаційна сфера діяльності.

CHERCHYK L.M.

Dr. Sc. (Economics), Prof.

Institute of Market Problems and Economic & Ecological Research of the National Academy of Sciences of Ukraine

Frantsuzskiy Boulevard, 29, Odesa, Ukraine, 65044

E-mail: larysacherchyk@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3901-216X

IMPERATIVES OF INCLUSIVE DEVELOPMENT IN RECREATIONAL NATURE MANAGEMENT

Topicality. The tourist and recreational sphere is one of the largest users of natural resources. Hence, there are urgent questions on how not only to increase the efficiency of their usage but also to ensure accessibility, preservation of qualitative and quantitative characteristics for future generations; also, the formation of recreational services for urgent recreational needs of all segments of the population.

Aim and tasks. The purpose of the study is to form the conceptual basis for the development of inclusive recreational nature usage. The following tasks for achieving this goal: to define the conceptual provisions of inclusive development that are relevant to the recreational sphere and recreational nature management; to offer an interpretation of inclusive recreational nature usage; specifying its features, principles, goals, criteria.

Research results. Based on the dominants of inclusive development, the basic provisions of inclusive recreational nature management have been developed: equal opportunities in access to recreational resources; equal opportunities for the right to rest, restoration of psycho-physical conditions; equal opportunities to ensure the harmonious development of personality; improving the quality of life of people through the availability of recreational services; ensuring socio-economic activity, well-being and employment opportunities in the field of tourism and recreation and related businesses and fair distribution of results; improving the efficiency of the use of publicly available natural resources and conditions. The essence of inclusive recreational nature is to provide equal opportunities for the usage of natural recreational resources and areas to meet socially significant and individual recreational needs that positively affect the well-being and quality of life.

Conclusion. It is advisable to use an inclusive approach to equalize the opportunities for the use and consumption of valuable recreational resources and conditions for recreation, health, comprehensive human, and economic development. The formulated essence, features, principles, criteria, and goals of inclusive recreational nature usage have indicated the directions of transformation processes designed to ensure the necessary changes to guarantee equal opportunities for the population of the country.

Keywords: natural recreational resources, recreational nature use, inclusive development, the tourist-recreational sphere of activity.

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями.

Туристично-рекреаційна сфера є провідною галуззю економіки багатьох країн світу і однією з найбільших користувачів природних ресурсів. Тому проблема її розвитку розглядається як проблема освоєння та раціонального використання природних рекреаційних ресурсів (ПРР), що зумовлює необхідність дослідження цих процесів.

Водночас, гостро постають питання не лише підвищення ефективності використання природно-ресурсного потенціалу територій, а й забезпечення доступності особливо цінних суспільних ПРР, збереження їх якісних і кількісних характеристик для майбутніх поколінь, формування на їх основі рекреаційних послуг для реалізації нагальних рекреаційних потреб усіх верств населення.

Постає проблема розробки концептуальних положень щодо розвитку інклюзивного рекреаційного природокористування (РПК) і, на їх основі, становлення відповідного інституційного середовища. Актуальність вирішення цих проблем на теоретичному, методологічному та прикладному рівні зумовили вибір теми та окреслили коло питань дослідження.

Аналіз останніх публікацій по проблемі. Як зазначалось, новими трендами суспільного розвитку є інклюзивний розвиток, концептуальні засади якого відповідають сучасним рекреаційним потребам і мають слугувати для формування напрямів розвитку туристично-рекреаційної сфери України. Водночас, ці тенденції характерні і для інших країн світу, оскільки значення туризму і рекреації як для людського розвитку, так і економіки багатьох країн має визначальний характер. Зазначене виклали у своїх працях Андреева Г., Коваль П. [1], Базиліук А. [2], Буркинський Б., Мартієнко А., Хумарова Н. [3], Уніят А., Юзвін З. [4], Ємельяненко Л., Петюх В., Дзензелюк К. [5], Прогнімак О. [6], Федулова Л. [7], Хумарова Н. [8], Хумарова Н. Тютюнник Г., Вернігорова Н. [9], Костецька К. та інші [10], Michopoulou, Darcy, Ambrose, & Buhalis [11], Münch, Ulrich [12], Петрушенко М. та інші [13], Ніколайчук Т., Хумарова Н. [14], Охріменко [15].

Основи теорії інклюзивного розвитку, викладені у працях Д. Аджемоглу і Дж. Робінсона [16], О. Уільямсона [17], були розвинені іншими вченими, знайшли відображення в нормативних актах та рекомендаціях різних міжнародних організацій.

Існують різні підходи до визначення суті та доміант інклюзивного розвитку, основні з яких:

- розвиток, покликаний досягти вищого рівня процвітання в умовах рівності та справедливості в можливостях і доходах (Комісія Інклюзивного Розвитку / Inclusive Growth Commission [18]);

- стале зростання швидкими темпами усіх секторів економіки, що залучає значну частину трудових ресурсів країни і характеризується рівністю можливостей в доступі до ринку праці та ресурсів. Основні імперативи Концепції інклюзивного розвитку за версією Світового банку є: рівність можливостей у доступі до ринку праці та ресурсів як важливої умови зниження рівня бідності та нерівності; рівні можливості для реалізації людського потенціалу незалежно від місця проживання і соціально-економічних умов, статі і віку; розвиток людини, підвищення її добробуту; збільшення участі усіх громадян у процесі економічного зростання і справедливий розподіл його результатів (Міжнародний банк реконструкції та розвитку / Світовий банк, [19]);

- зростання та розвиток; залученість і рівність між поколіннями; стійке управління природними та фінансовими ресурсами (Всесвітній Економічний Форум / World Economic Forum [20]);

- участь (доступ до ринку праці, споживачів та бізнес-сектору); прозорість, якість знань та норм дозволяють людям починати власний бізнес та знайти роботу; справедливість (рівні можливості,

доступ до суспільних благ, інфраструктури, освіти, води тощо); зростання; стабільність як достатня ступінь упевненості у майбутньому та підвищення спроможності прогнозувати результати своїх економічних рішень; сталий розвиток як поступове накопичення суспільного багатства для підтримки добробуту поколінь (Rockefeller Foundation [21]);

- три пріоритетні напрями розвитку (розумний розвиток («smart growth»); стійкий розвиток («sustainable growth»); інклюзивний розвиток («inclusive growth»)); п'ять пріоритетів (зайнятість, інновації, зміна клімату та енергетика, освіта, боротьба проти бідності та соціального відчуження) (стратегія «Європа-2020» [22]);

- можливості для всіх прошарків населення, більш справедливий розподіл в суспільстві переваги від збільшеного добробуту у грошовому і негрошовому вираженні (Організація економічного співробітництва та розвитку / Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD)) [23]);

- зростання, що веде до зайнятості, фінансова інклюзія, інвестування у пріоритетні напрями людського розвитку, розширювати права та можливості обділених (доповідь ООН «Людський розвиток для всіх і кожного» [24]).

Всесвітній економічний форум у Давосі з 2015 р. започаткував формування щорічного рейтингу країн за індексом інклюзивного розвитку (Inclusive Development Index), що базується на 12 показниках, які групуються по трьох групах: зростання і розвиток (що в тому числі включає очікувану тривалість здорового життя та зайнятість населення); інклюзивність (що включає показники бідності та диференціації доходів); наступність поколінь і стійкість розвитку (що включає показники екологічної, демографічної та фінансової безпеки).

Таким чином, основоположними імперативами інклюзивного розвитку доцільно вважати: рівність можливостей, доступність усіх видів ресурсів, рівноправність і справедливість в розподілі доходів і благ.

Виділення раніше невирішених частин загальної проблеми. Оскільки сучасний світ ставить нові виклики, пов'язані зі зміною пріоритетів соціально-економічного розвитку, змінюються критерії оцінювання його стану, акценти функціонування соціально-економічних систем. Тому необхідно продовжувати пошуки шляхів трансформацій рекреаційного природокористування в контексті інклюзивного розвитку та прийняття рішень щодо практики інклюзивного рекреаційного природокористування.

Формулювання цілей дослідження (постановка проблеми). Метою дослідження є формування концептуальних основ розвитку інклюзивного рекреаційного природокористування. Для досягнення цієї мети поставлені такі завдання: визначити основні концептуальні положення інклюзивного розвитку, релевантні рекреаційній сфері та рекреаційному природокористуванню; обґрунтувати доцільність та правомірність використання інклюзивного підходу в рекреаційній сфері; визначити основні імперативи інклюзивного розвитку, які важливі з точки зору рекреаційної діяльності та рекреаційного природокористування; запропонувати трактування інклюзивного рекреаційного природокористування; розкрити змістовне наповнення інклюзивного рекреаційного природокористування, уточнивши його ознаки, принципи, цілі, критерії.

Виклад основних результатів та їх обґрунтування. Доцільність та правомірність використання інклюзивного підходу в рекреаційній сфері обумовлено тим, що: абсолютною цінністю є людина з її потребами у відпочинку, відновленні психофізичних кондицій, фізичному та культурно-інтелектуальному розвитку; одним із критеріїв ефективності її функціонування є збереження здоров'я нації; значна частина потреб реалізується в межах певної групи (соціуму); в основі рекреаційної діяльності лежать суспільні цінності, що формуються суспільні рекреаційні потреби; організація рекреаційної діяльності передбачає задіяння рекреаційних ресурсів суспільного, а не індивідуального рівня використання; посилення суспільного прагнення до індивідуалізації рекреаційних послуг.

Інклюзивне рекреаційне природокористування (ІРПК) володіє певним потенціалом самоорганізації, проте високий рівень суспільної значимості обумовлює необхідність державного та громадського регулювання. По-перше, це необхідно для забезпечення доступності всім членам суспільства до цінних природних рекреаційних ресурсів, по-друге, це обумовлено потребою реалізації соціальних гарантій у безоплатному наданні рекреаційних послуг для відповідних груп населення (санаторно-курортне лікування, реабілітація, профілактика професійних хвороб, задоволення рекреаційних потреб для людей з обмеженими можливостями). Ефективність ІРПК визначається тим, наскільки забезпечуються екологічнобезпечні, комфортні умови відпочинку та проживання рекреантів, охорона, відтворення, ефективне використання природних рекреаційних

ресурсів, задовольняються потреби у відповідній продукції та послугах для усіх категорій населення.

Таким чином, сучасна ситуація у сфері РПК потребує суттєвих трансформацій соціально-економічних умов життя суспільства для вирівнювання можливостей (особливо малозабезпечених верств населення) щодо використання та споживання цінних рекреаційних ресурсів та умов для відпочинку, оздоровлення, всебічного розвитку. Водночас, екологічний імператив не менш важливий, оскільки обмеженість природних ресурсів і асиміляційного потенціалу обумовлює необхідність визначення меж, у яких біосфера ще здатна витримувати антропогенні навантаження для недопущення вичерпання, деградації природних ресурсів, поглиблення екологічної кризи.

Отже, **основними імперативами інклюзивного розвитку**, які важливі з точки зору рекреаційної діяльності та РПК, є:

- 1) рівні можливості у доступі до рекреаційних ресурсів;
- 2) рівні можливості для реалізації права на відпочинок, відновлення психо-фізичних кондицій, оздоровлення;
- 3) рівні можливості для забезпечення гармонійного розвитку особистості (фізичного, емоційного, культурного, когнітивного);
- 4) підвищення якості життя людей завдяки доступності рекреаційних послуг;
- 5) забезпечення соціально-економічної активності, добробуту та можливостей для зайнятості у сфері туристично-рекреаційного та супутніх бізнесів і справедливого розподілу результатів діяльності;
- 6) підвищення ефективності використання суспільно доступних природних ресурсів та умов.

Розглянемо детальніше визначені імперативи інклюзивного розвитку рекреаційного природокористування.

1. Рівні можливості у доступі до рекреаційних ресурсів.

Доступність визначається такими чинниками як наявність ПРР, можливості використання певних ПРР (включаючи транспортну доступність, рівень витрат на освоєння та витрат рекреантів, вільного часу, інформації про загальнодоступні рекреаційні ресурси; наявність оздоровчих технологій для використання ПРР, тенденції зміни попиту на ПРР для розвитку підприємництва); умови використання ресурсів (правові та організаційні обмеження, наявність інфраструктури (транспортної для доїзду, зв'язку, ринкової та організаційної – для укладання угод на купівлю-продаж, оренду); інформаційна забезпеченість (наявність інформації про ПРР);

На нашу думку, всю сукупність цих чинників варто розподілити за групами, що буде використано при обґрунтуванні механізму реалізації інклюзивного підходу в рекреаційному природокористуванні.

Природно-географічні чинники. Найперше, це розташування ПРР, їх територіальні поєднання та багатофункціональність призначення, територіальна визначеність та локалізація. Територіальний підхід полягає у визначеній територіальній локалізації природних рекреаційних ресурсів та умов, формуванні стійких територіальних поєднань, що обумовлюють необхідність комплексного використання природно-рекреаційного потенціалу території, її спеціалізацію, врахування цих реалій при розробці стратегій регіонального розвитку. По-друге, це відсутність вогнищ інфекційних захворювань, отруйних рослин, тварин, комах тощо, а також ступінь відповідності природного комплексу екологічним, санітарно-гігієнічним нормативам життєдіяльності. Основні характеристики (критерії): безпека, місткість, надійність, комфортність, стійкість до навантажень, обсяг експлуатаційних запасів, площа поширення, сезонність, період експлуатації, неповторність, рідкісність). По-третє, відсутність у найближчому оточенні техногенних небезпек у регіоні.

Техніко-технологічні чинники. Йдеться як про технологічні процеси освоєння рекреаційних ресурсів, задіяння їх в господарський обіг, наявність оздоровчих технологій для використання ПРР, так і рекреаційного обслуговування, оскільки саме технології формують можливості використання певних ПРР. Технічна складова визначає рівень комфорту, безпеки, гігієнічності, що відображається на ефективності функціонування інфраструктурних об'єктів.

Інфраструктурні чинники. Рекреаційна інфраструктура забезпечує життєдіяльність рекреантів (послуги розміщення, харчування, транспорту, побутового обслуговування) та специфічні рекреаційні потреби (послуги лікування, оздоровлення, екскурсійне, культурне обслуговування). Цим елементам характерні місткість, різноманітність, надійність, комфортність, завантаженість, екологічність, рівень експлуатаційної (технологічної) та інженерно-будівельної підготовки. Різноманітність типів рекреаційних підприємств та інфраструктури передається їх типологією за функціональною спеціалізацією, поєднанням урбанізованих природних компонентів.

Економічні чинники. Рекреаційне підприємство певної потужності, класу і спеціалізації повинно мати необхідну ресурсну базу для ефективного функціонування (площа пляжів, дебіт мінеральних джерел, чисельність екскурсійних об'єктів тощо). Тому доступність рекреаційних послуг обумовлюється витратами на освоєння ПРР, технологіями їх переробки або включення в процеси надання цих послуг, потребами в будівництві об'єктів інфраструктури. Водночас, зміна кон'юнктури туристично-рекреаційного ринку може призводити до зростання попиту на ПРР для розвитку підприємництва, отже зростатимуть витрати рекреантів, що призведе до зниження доступності до цих ресурсів людей з низькими доходами. Отже, ПРР є просторовою основою для розміщення рекреаційних закладів, основним чинником, передумовою, матеріальною основою для рекреаційної діяльності; відзначаються обмеженістю, стаціонарним розташуванням, різними властивостями та суб'єктивною цінністю для організації різних видів рекреаційних занять. Одиначні ПРР можуть слугувати матеріальною основою для надання окремих послуг (наприклад, мінеральна вода, лікувальні грязі для функціонування санаторію), а інші ресурси будуть привабливим фоном для відпочинку, загального оздоровлення, отримання естетичної насолоди. Тому є об'єктивна потреба у вивченні особливостей задіяння в обіг як окремих ресурсів, так і окремо взятої території з певними ПРР. Основні характеристики (критерії): доходи населення та їх диференціація, ціни на ресурси і послуги, кон'юнктура туристично-рекреаційного ринку.

Інституційні чинники. Однією з причин загострення протиріч у системі "суспільство-природа" є невизначеність прав власності на природні рекреаційні ресурси, оскільки немає достатніх підстав висувати до кого б це не було вимоги щодо їх ефективного використання та охорони, відшкодування нанесених збитків. Неможливо також повною мірою використовувати дієві економічні механізми при формуванні відносин щодо використання природних рекреаційних ресурсів. Тому сучасні трансформаційні процеси у сфері рекреаційного природокористування значною мірою залежатимуть від розвитку відносин власності на земельні та інші природні ресурси. Рекреаційне природокористування – особлива сфера, оскільки має яскраво виражений екологічний та соціальний пріоритет. Саме це й повинно лягти в основу формування підходів до вирішення питання власності на ПРР. Нова система відносин власності повинна передбачати поєднання їх різних форм: державної – на об'єкти, що мають державне значення; комунальної – на об'єкти регіонального значення; приватної – на окремі об'єкти місцевого значення. Передаючи об'єкти ПРР у юрисдикцію місцевих органів влади, приватну власність, держава аж ніяк не втрачає контролю над ними.

Водночас, інклюзивність рекреаційного природокористування потребує відповідного законодавчо-правового супроводу, ефективного нормативного регулювання, яке забезпечує раціональне використання і охорону природних рекреаційних територій і культурно-історичних об'єктів. Правовий підхід виявляється у необхідності формування правового статусу об'єктів рекреаційного природокористування, визначенні правових основ власності та умов користування, володіння та розпорядження ними. Цей підхід до визначення сутності рекреаційного природокористування можна розглядати як частину загальної проблеми правової організації надання і отримання у користування територіальних ресурсів. Це законодавчі акти і положення про курорти і зони відпочинку, нормативи щодо стану природного середовища на рекреаційних територіях (повітря, вода, ґрунт), норми проектування і будівництва, стійкості природних комплексів до рекреаційних навантажень, запровадження схем державного регулювання, протекціонізму для забезпечення доступу до ПРР, задоволення суспільних потреб.

Слід відмітити, що через велику різноманітність ландшафтних умов, є потреба в розробці регіональних диференційованих нормативів, регіональної політики використання ПРР і територій, розвитку рекреаційного природокористування з урахуванням регіональних інтересів і потреб.

Значний вплив на формування попиту має поінформованість населення про медико-біологічний, соціальний та економічний ефект рекреації. Високий рівень інформованості ефективно впливає на оптимальний розподіл рекреаційних потоків, готовність до використання туристичних послуг і товарів, прийняття оперативних рішень.

Основні характеристики (критерії): ефективність реалізації регуляційних, інформативних (інформації про загальнодоступні рекреаційні ресурси), організаційних, координаційних функцій для забезпечення екологічності, надійності, комфортності діяльності об'єктів МТБ та інфраструктури.

Основну ціль можна сформулювати так: реалізація інклюзивного підходу на основі інституційного забезпечення підтримки такого природно-рекреаційного потенціалу території, який дасть змогу задовольнити соціальні, екологічні, економічні потреби суспільства на довготривалу перспективу.

2. Рівні можливості для реалізації права на відпочинок, відновлення психо-фізичних кондицій, оздоровлення.

На здоров'я людини впливає багато чинників. Вважається, що стан здоров'я визначається на 50% способом життя (сільська чи міська місцевість, ступінь озеленення, умови праці, звички, харчування, моральне і психологічне навантаження, матеріально-побутові умови, взаємовідносини в сім'ї, чи займається фізичними вправами і спортом, чи вдосталь часу перебуває на свіжому повітрі, як проводить вихідні дні, чи дотримується режиму роботи, навчання і відпочинку, чи має шкідливі звички), на 20% – спадковістю (у батьків, які ведуть здоровий спосіб життя, є всі шанси для народження здорових дітей, чинник негативної спадковості можна усунути, дотримуючись здорового способу життя), на 20% – станом природного середовища (у людей, які живуть в екологічно чистій місцевості, здоров'я краще, оскільки вони дихають чистішим повітрям, вживають кориснішу їжу, п'ють чисту воду), на 10% – системою охорони здоров'я [25].

Останнє десятиріччя суттєво зросла кількість алергічних захворювань, гострих респіраторних вірусних інфекцій через забруднення атмосфери, серцево-судинних – через малорухливий спосіб життя, психічних і неврозів – через високі психо-фізичні навантаження, інформаційний пресинг, стреси. Психоемоційні переживання є найбільш значимими у виникненні гіпертонічної хвороби, цукрового діабету, бронхіальної астми, ряду захворювань шкіри, обміну речовин. Зростає вплив антропогенних факторів, які можуть суттєво відрізнятись у регіонах.

Тому дуже актуалізується соціальна функція рекреаційного природокористування, що полягає у задоволенні потреб людей у відпочинку, оздоровленні, відтворенні робочої сили, спілкуванні з природою, що сприяє зміцненню фізичного та психічного здоров'я. Певні рекреаційні ресурси й умови є чинниками комплексного впливу на організм людини, умовою для відтворення психо-емоційного, фізичного потенціалу, відпочинку, оздоровлення, лікування, реабілітації.

Тому необхідно формувати фонди загальнодоступних ПРР та територій для забезпечення рівних можливостей їх використання для відпочинку, занять спортом і фізкультурою, прогулянок на свіжому повітрі в кінці робочого дня і у вихідні дні. Не менше значення мають лікувальні РР та можливості відновлення психо-фізичних кондицій у санаторіях, пансіонатах з лікуванням, відомчих оздоровницях, діяльність яких спрямована на профілактику професійних захворювань.

3. Рівні можливості для забезпечення гармонійного розвитку особистості (фізичного, емоційного, культурного, когнітивного).

Один з напрямів рекреаційної діяльності полягає у забезпеченні умов (у процесі подорожей, відпочинку поза місцем проживання) для ознайомлення з культурним надбанням інших народів, етнічних груп, вивчення історичної спадщини, розширення культурного, світоглядного рівнів, набуття навиків толерантного спілкування, співпраці, взаєморозуміння, що формує соціум загальнопланетарного масштабу.

Культурологічний підхід можна розглядати у двох ракурсах: відношення до рекреаційних ресурсів та ландшафтів як до джерела формування внутрішньої культури, в тому числі – й культури спілкування з природою; сприйняття процесу рекреаційного природокористування як складової національної, етнічної культури.

4. Підвищення якості життя людей завдяки доступності рекреаційних послуг.

Як зазначає О. Грішнова, певною мірою ступінь розвитку туризму і рекреації можна вважати індикаторами людського розвитку, «рівень життя населення відображає можливості доступу людей до матеріальних ресурсів, необхідних для гідного існування, ... для підтримання і зміцнення здоров'я (зокрема, в сфері рекреації), ... для долучення до інформації й культурних цінностей (в т.ч. за рахунок туризму) ... Активний розвиток туристично-рекреаційної сфери є, з одного боку, показником достатнього рівня життя населення, а з іншого боку, - чинником економічного зростання й подальшого підвищення добробуту» [26].

Туристично-рекреаційна сфера задовольняє досить широкий спектр людських потреб, що визначають якість життя. Ці потреби можна класифікувати відповідно до рівнів піраміди потреб А. Маслоу, а саме:

- фізіологічні потреби – відтворення фізичних та психоемоційних затрат;
- потреби у безпеці – забезпечення соціальних гарантій задоволення потреб у санаторно-курортному лікуванні, реабілітації, оздоровленні, профілактиці професійних захворювань, що спрямовані на самозбереження;
- соціальні потреби – задоволення потреби у спілкуванні, підвищенні культурного й інтелектуального рівня, духовного розвитку, що відбувається та інтенсифікується у процесі

рекреаційних занять, подорожей;

- потреби у повазі – досить часто рекреаційні заняття відображають соціальний статус особи, підкреслюють його, дають можливість проявити творчі, фізичні здібності, що формує певний рівень поваги оточуючих;

- рекреаційні заняття можуть бути засобом самовираження, самореалізації, самоактуалізації.

Ця класифікація не враховує рівні організації людей, яким відповідають відповідні групи потреб:

1) індивід – особисті, індивідуальні потреби, які мають широкий діапазон і різні пріоритети, що полягають у необхідності поліпшення здоров'я, відпочинку, спілкуванні, розвагах, творчій діяльності, зміні видів діяльності, пізнанні світу, отриманні досвіду, естетичного задоволення, подоланні перешкод тощо;

2) група – групові потреби, які актуалізуються тому, що основним споживачем рекреаційних послуг та ресурсів стає сім'я, колектив або частина колективу організацій, закладів, населення сіл, міст. Отже, виникає потреба в рекреаційних ресурсах та територіях, які задовольнили б в комплексі такі потреби. Зокрема: виховання та оздоровлення дітей, відновлення їх сил під час канікул; профілактика професійних захворювань, лікування або реабілітація працівників промислового підприємства; оздоровлення, відпочинок працівників та членів їх сімей; фізичний розвиток, подорожі людей зі спільними інтересами та хобі;

3) суспільство – суспільні потреби впливають із завдань, що стоять перед суспільством загалом: збереження здоров'я людей, зростання їх життєвого рівня, формування всебічно розвиненої особистості.

Суспільна значимість здоров'я та розвитку людей, якості їх життя, вимагає як доступності найбільш важливих рекреаційних послуг від певних закладів (профілакторіїв, санаторіїв, курортів, будинків відпочинку), так і доступності рекреаційних ресурсів для самоорганізації відпочинку, розвитку, подорожей.

5. Забезпечення соціально-економічної активності, добробуту та можливостей для зайнятості у сфері туристично-рекреаційного та супутніх бізнесів і справедливого розподілу результатів діяльності.

Туристично-рекреаційна сфера характеризується не лише високою соціальною вагомістю. Не менш важливі й економічні аспекти, а саме:

- високий рівень рентабельності та швидка окупність витрат сприяє отриманню доходів, формує інвестиційну привабливість, забезпечує надходження до місцевих і державного бюджетів, валюти від іноземного туризму;

- значна трудомісткість сприяє забезпеченню зайнятості населення, самозайнятості, в результаті – зниженню безробіття та соціальної напруги в суспільстві.

Водночас, вона тісно пов'язана з суміжними та обслуговуючими сферами діяльності, справляє безпосередній вплив на розвиток економічних та соціальних процесів, виступає чинником оптимізації структури регіональної економіки, оскільки на одній території зосереджуються підприємства різного профілю, об'єднані комплексним використанням рекреаційних ресурсів та наданням рекреаційних послуг. Рекреаційні підприємства безпосередньо пов'язані з ресторанним господарством, готелями та іншими місцями тимчасового проживання. Функціонування санаторно-курортних і оздоровчих закладів впливає на діяльність туристичних операторів та агентів, екскурсійних закладів, транспортної інфраструктури, завданням якої є перевезення рекреантів до місця відпочинку, екскурсійних об'єктів тощо. Тобто, економічна функція рекреаційного природокористування полягає також у розширенні сфери прикладання праці, прискоренні розвитку соціальної та виробничої інфраструктури на територіях інтенсивного рекреаційного природокористування.

Усі названі види діяльності дозволяють створювати «дешеві» робочі місця, частина з яких не вимагає складних компетентностей, а навпаки, є можливість достатньо швидко освоїти професію.

Туристично-рекреаційна сфера – одна з лідерів щодо розвитку приватного підприємництва, оскільки дає багато можливостей започаткувати власний бізнес. Актуальними напрямками є створення приватних туристичних підприємств, що мають ліцензію на організацію іноземного, внутрішнього, зарубіжного туризму, екскурсій, масового оздоровчо-спортивного, пізнавального, пізнавально-оздоровчого, бізнесового та комерційного туризму. Активізація цих видів діяльності призводить до зростання потреби розвитку супутнього підприємництва – транспортного обслуговування, зв'язку, побутової та торговельно-харчової сфер, готельного господарства. Тобто, це одна з сфер діяльності з високим потенціалом самозайнятості.

Розвиток рекреаційної сфери – один з найефективніших шляхів, який привів би до соціально-економічних зрушень, підвищення життєвого рівня населення, подолання депресивного характеру економіки багатьох регіонів.

6. Підвищення ефективності використання природних ресурсів та умов.

Ріст вільного часу вимагає збільшення рекреаційних територій. Перевантаженість існуючих місць відпочинку говорить про те, що склалася ситуація випереджаючого росту вільного часу порівняно з можливостями рекреаційних територій. Розширення господарського використання земель зменшує потенційний рекреаційний простір у розрахунку на душу населення. Ефективність рекреаційної діяльності пов'язана з регулярністю і поєднанням щоденного, щотижневого та відпускнуго циклів. Враховуючи пропорції бюджету вільного часу, які склалися на користь щоденного і часу в кінці тижня, варто зробити висновок, що саме ці види відпочинку розвинуті більше, ніж відпускнуий. Це приводить до самоорганізації відпочинку, знижуючи його соціальний ефект, і загрожує серйозним обмеженням для використання цінних рекреаційних територій, негативних екологічних наслідків.

Поточні інтереси визначають напрями розвитку соціуму та функціонування економіки загалом, окремих сфер діяльності з нинішніх позицій або найближчої перспективи, обмеженої життям одного покоління. Перспективні – це інтереси майбутніх поколінь, пов'язані з адаптацією до умов вичерпання, подорожчання природних ресурсів, забруднення довкілля. Перспективні інтереси є глобальними, не дивлячись на те, які вони за масштабом охоплення – суспільні (місцевий, регіональний, національний рівень) або індивідуальні. Поточні інтереси враховують потреби лише нинішнього покоління, при цьому можуть бути суспільними, груповими, особистими, побутового рівня. Економічною основою реалізації суспільних інтересів є власність на природні ресурси, екологічною – цілісність екосистеми.

Проведене дослідження дозволяє дати визначення інклюзивного рекреаційного природокористування, сформулювати його ознаки, принципи, критерії та цілі.

Інклюзивне рекреаційне природокористування – це така його форма, що забезпечує рівні можливості щодо використання природних рекреаційних ресурсів та територій для забезпечення суспільно значимих та індивідуальних рекреаційних потреб, які позитивно впливають на добробут та якість життя людей.

Ознаки інклюзивного рекреаційного природокористування як процесу використання корисних властивостей ПРР:

- доступність для усіх верств населення;
- здатність задовольняти суспільні, групові та індивідуальні базові рекреаційні потреби у відпочинку, відновленні психо-фізичних кондицій, оздоровленні;
- здатність задовольняти суспільні, групові та індивідуальні рекреаційні потреби в гармонійному розвитку особистості (фізичного, емоційного, культурного, когнітивного);
- здатність позитивно впливати на добробут і якість життя людей;
- здатність забезпечувати можливості для зайнятості та власного бізнесу у туристично-рекреаційній та супутніх сферах діяльності.

Принципи інклюзивного рекреаційного природокористування: рівність можливостей у забезпеченні рекреаційних потреб; рівні можливості у доступі до рекреаційних ресурсів; рівні можливості для реалізації права на зайнятість, самозайнятість, провадження підприємництва у туристично-рекреаційній та супутніх сферах діяльності; справедливості розподілу результатів; рівні можливості для підвищення якості життя завдяки доступності рекреаційних послуг; ефективного використання суспільно доступних природних ресурсів та умов; перспективні як урахування інтересів майбутніх поколінь.

Критерії інклюзивного рекреаційного природокористування:

- екологічні – самовідновлення потенціалу екосистем, екологічна безпека рекреаційних територій, стійкість природних рекреаційних екосистем, якість навколишнього середовища, екологічна безпека;
- соціальні – задоволення рекреаційних потреб, частка зайнятості в рекреаційній сфері, середня тривалість життя, якість життя, демографічна безпека, соціальна безпека;
- економічні – кількість робочих місць, частка рекреаційного бізнесу в структурі економіки, забезпечення дохідності рекреаційного природокористування, економічна безпека;
- комплексні – індекс людського розвитку; якість життя; індекс інклюзивного розвитку; рівень життя; якість життєвого середовища; рівень людського розвитку; соціоекологоекономічний оптимум.

Цілі інклюзивного рекреаційного природокористування:

- економічні – розвиток рекреаційного підприємництва та забезпечення його ПРР; забезпечення зайнятості населення; формування економічної структури територій (регіонів), підвищення їх конкурентоспроможності; комплексоутворення; відтворення робочої сили; розвиток соціальної та виробничої інфраструктури;

- соціальні – забезпечення рекреаційних потреб, забезпечення зайнятості в рекреаційній сфері, забезпечення високого рівня якості життя; розвиток соціальної інфраструктури;

- територіальні – формування територіальних рекреаційних комплексів; функціональне зонування територій міст; забезпечення зонами відпочинку в межах міст, замиськими рекреаційними зонами; формування курортних зон;

- екологічні – охорона та відтворення ПРР суспільного використання; запобігання деградації природних рекреаційних комплексів, забезпечення можливостей їх екологічнобезпечної експлуатації;

- суспільно-політичні – формування політики використання інклюзивних ПРР, розвитку рекреаційного природокористування з урахуванням національних і регіональних інтересів; запровадження державного регулювання для забезпечення доступу до ПРР і задоволення суспільних потреб;

- культурні – відношення до ПРР як до джерела формування внутрішньої культури, в тому числі й культури спілкування з природою; сприйняття процесу рекреаційного природокористування як складової національної, етнічної культури.

Представлені теоретичні викладки слугуватимуть основою для виявлення просторово-часових та якісних трансформацій рекреаційного природокористування в контексті інклюзивного розвитку, пошуку шляхів узгодження економічних, соціальних та екологічних інтересів і прийняття рішень, що стосуються практики інклюзивного рекреаційного природокористування.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Доведено доцільність трансформацій соціально-економічних умов життя суспільства для вирівнювання можливостей (особливо малозабезпечених верств населення) щодо використання та споживання цінних рекреаційних ресурсів та умов для відпочинку, оздоровлення, всебічного розвитку.

У результаті дослідження отримано такі елементи наукової новизни:

1) *вперше:*

- на основі узагальнення сучасних трендів розвитку туристично-рекреаційної сфери України обґрунтовано доцільність та правомірність використання інклюзивного підходу в рекреаційній сфері та визначено основні імперативи інклюзивного розвитку, які важливі з точки зору рекреаційної діяльності та рекреаційного природокористування, а саме: рівні можливості у доступі до рекреаційних ресурсів; рівні можливості для реалізації права на відпочинок, відновлення психофізичних кондицій, оздоровлення; рівні можливості для забезпечення гармонійного розвитку особистості; підвищення якості життя людей завдяки доступності рекреаційних послуг; забезпечення соціально-економічної активності, добробуту та можливостей для зайнятості у сфері туристично-рекреаційного та супутніх бізнесів і справедливого розподілу результатів діяльності; підвищення ефективності використання суспільно доступних природних ресурсів та умов;

- на основі концептуальних положень інклюзивного розвитку надано наукове трактування інклюзивного рекреаційного природокористування як такої його форми, що забезпечує рівні можливості щодо використання природних рекреаційних ресурсів та територій для забезпечення суспільно значимих та індивідуальних рекреаційних потреб, які позитивно впливають на добробут та якість життя людей;

2) *на основі авторських напрацювань уточнено:*

- склад та змістовне наповнення сутності: принципів (рівність можливостей у забезпеченні рекреаційних потреб, у доступі до рекреаційних ресурсів; рівні можливості для реалізації права на зайнятість, самозайнятість; справедливості розподілу результатів; рівні можливості для підвищення якості життя завдяки доступності рекреаційних послуг; ефективного використання суспільно доступних природних ресурсів та умов; перспективні як урахування інтересів майбутніх поколінь), ознак (доступність для усіх верств населення; здатність задовольняти базові рекреаційні потреби; здатність позитивно впливати на добробут і якість життя людей; здатність забезпечувати можливості для зайнятості, власного бізнесу у туристично-рекреаційній та супутніх сферах діяльності), критеріїв та цілей інклюзивного рекреаційного природокористування;

3) *набули подальшого розвитку:*

- модель інклюзивного рекреаційного природокористування як сукупність соціальної,

економічної та екологічної підсистем, взаємодія яких дозволяє реалізувати імперативи інклюзивного розвитку.

Стаття підготовлена за матеріалами наукових досліджень держбюджетної теми: «Інклюзивність економіки вражень в природокористуванні» (№ держ. реєстрації 0119U000229). Представлені теоретичні викладки слугуватимуть основою для пошуку шляхів трансформацій рекреаційного природокористування в контексті інклюзивного розвитку та прийняття рішень щодо механізмів його впровадження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Г.П. Теоретичні засади спеціалізованого туризму / Г.П. Андреева, П.Ф. Коваль // *Глобальні та національні проблеми економіки*. – 2015. – № 7. – С. 90-94.
2. Базилюк А.В., Жулин О.В. Інклюзивне зростання як основа соціально-економічного розвитку / А.В. Базилюк, О.В. Жулин // *Економіка та управління на транспорті*. – 2015. – Вип. 1. – С. 19–29.
3. Буркинський Б.В. Інституціональні засади вдосконалення відносин власності на рекреаційно-туристичні ресурси в Україні / Б.В. Буркинський, А.І. Мартієнко, Н.І. Хумарова // *Економіка України*. – 2017. – №. 2. – С. 61-73.
4. Уніят А.В., Юзвін З.І. Концепція інклюзивної економіки в контексті сучасного сталого розвитку країн / А.В. Уніят, З.І. Юзвін // *Ефективна економіка*. – 2019. – № 2. DOI: 10.32702/2307-2105-2019.2.55
5. Смельяненко Л.М. Інтегральна оцінка інклюзивного розвитку в Україні на національному та місцевому рівнях / Л.М. Смельяненко, В.М. Петюх, К.В. Дзензелюк // *Економіка та держава*. – 2019. – № 6. – С. 4-10.
6. Прогнімак О.Д. Інклюзивний розвиток України: перешкоди vs перспективи / О.Д. Прогнімак // *Економічний вісник Донбасу*. – 2018. – № 1(51). – С. 187–197.
7. Федулова Л.І. Інклюзивні інновації в системі соціально-економічного розвитку /Л.І. Федулова // *Економіка: реалії часу*. – 2016. – № 3 (25). – С. 56–65.
8. Хумарова Н.І. Вдосконалення системи управління рекреаційно-туристичною діяльністю на основі інклюзивного підходу / Н.І. Хумарова // *Теорія та практика менеджменту безпеки: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 18 травня 2017 р.) / Відп. ред. проф. Л. М. Черчик*. – Луцьк, 2017. – С. 166-168.
9. Khumarova N.I., Tiutiunnyk H.O., Vernihorova N.V. (2020). Development of inclusivity in the field of recreational nature management on the example of beach territories. *Economic Innovations*, Vol. 22, Issue 2, (75), 122-134. [https://doi.org/https://doi.org/10.31520/ei.2020.22.2\(75\).122-134](https://doi.org/https://doi.org/10.31520/ei.2020.22.2(75).122-134)
10. Kostetska, K., Khumarova, N., Umanska, Y., Shmygol, N., & Koval, V. (2020). Institutional Qualities of Inclusive Environmental Management in Sustainable Economic Development, *Management Systems in Production Engineering*, 28 (1), 15-22. doi: <https://doi.org/10.2478/mspe-2020-0003>
11. Michopoulou, E., Darcy, S., Ambrose, I., Buhalis, D. (2015). Accessible tourism futures: the world we dream to live in and the opportunities we hope to have. *Journal of Tourism Futures*, 1(3), 179-188. <https://doi.org/10.1108/JTF-08-2015-0043>.
12. Münch, H., Ulrich, R. (2011). Inclusive tourism. In A. Papathanassis (Ed.), *The Long Tail of Tourism*. (pp. 159-169). Gabler. https://doi.org/10.1007/978-3-8349-6231-7_17.
13. Petrushenko Mykola, Shevchenko Hanna, Burkynskyi Borys, Khumarova Nina (2019). A game-theoretical model for investment in inclusive recreation and wellness in Ukraine: the regional context. *Investment. Management and Financial Innovations*, 16(4), 382-394. doi:10.21511/imfi.16(4).2019.32
14. Николайчук Т. Методологічні основи соціально-екологічної діяльності підприємця проти напрямку інклюзивного розвитку / Т.Николайчук, Н. Хумарова // *Економічні інновації*. – 2019. – 21 (4 (73)). – С. 125-138. [https://doi.org/https://doi.org/10.31520/ei.2019.21.4\(73\).125-138](https://doi.org/https://doi.org/10.31520/ei.2019.21.4(73).125-138)
15. Okhrimenko, A., Bovsh, L. (2019). Inclusive development in the national tourist system: case of Ukraine. *Tourism and Travelling*, 2(1), 45-59. [https://doi.org/10.21511/tt.2\(1\).2019.06](https://doi.org/10.21511/tt.2(1).2019.06).
16. Аджемоглу Д., Робінсон Д. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності / Аджемоглу Д., Робінсон Д. // пер. з англ. і наук. ред. О. Дем'янчук. 2-ге вид., випр. Київ. – 2017. – 440 с. URL: <https://theukrainians.org/why-nations-fail>
17. Williamson O. The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead. *Journal of Economic Literature*. 2000. Vol. XXXVIII. № 3. P. 595-613. (16.10.2020)

18. Inclusive Growth Commission (2017). Inclusive growth for people and places: challenges and opportunities, RSA, London. URL: https://www.thersa.org/globalassets/pdfs/reports/rsa_inclusivegrowth-commission-final-report-march-2017.pdf (16.10.2020)
19. Ending Poverty and Sharing Prosperity. Global Monitoring Report 2014/15. Washington DC: International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, 2015. 240 p. URL: <http://www.worldbank.org/en/publication/global-monitoring-report> (16.10.2020)
20. The official site of World Economic Forum (2017-2018) The Global Competitiveness Report URL: <http://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017%20%80%932018.pdf>(16.10.2020)
21. Pacetti-Garr E. (2016) The Five Characteristics of an Inclusive Economy: Getting Beyond the EquityGrowth Dichotomy, Rockfeller Foundation URL: <https://www.rockefellerfoundation.org/blog/fivecharacteristics-inclusive-economy-getting-beyond-equity-growth-dichotomy/> (16.10.2020)
22. Europe 2020. Priorities. European Commission. URL: http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/priorities/index_en.htm (16.10.2020)
23. OECD. Inclusive Growth. URL: <http://www.oecd.org/inclusive-growth/about.htm> (16.10.2020)
24. Human Development Report 2016. Human Development for Everyone. URL: <http://hdr.undp.org/en/2016-report> (16.10.2020)
25. Загальна теорія здоров'я та здоров'язбереження : колективна монографія / за заг. ред. проф. Ю. Д. Бойчука. – Харків: Вид. Рожко С. Г., 2017. – 488 с.
26. Грішнова О.А. Туризм і рекреація як чинники людського розвитку / О.А. Грішнова // Інформаційні технології в управлінні туристичною та курортно-рекреаційною економікою. Матеріали доповідей II науково-практичної конференції (м. Бердянськ, 15–16.09.2006 р.). URL: http://tourlib.net/statti_ukr/grishnova.htm.

REFERENCES

1. Andryeyeva, G.P. & Koval', P.F. (2015). Teoretychni zasady` specializovanogo tury`zmu [Theoretical principles of specialized tourism] *Global`ni ta nacional`ni problemy` ekonomiky`– Global and national economic problems*, № 7. 90-94. [in Ukraine].
2. Bazyliuk, A. V. & Zhulyn, O. V. (2015). Inklyuzy`vne zrostannya yak osnova social`no-ekonomichnogo rozvy`tku [Inclusive growth as a basis for socio-economic development] *Ekonomika ta upravlinnia na transporti – Economics and Management of Transport*, Vol. 1, pp.19-29. [in Ukraine].
3. Burkyns'kyu, B. V., Martienko, A.I., Khumarova N.I (2017). Instytutsional'ni zasady vdoskonalennya vidnosyn vlasnosti na rekreatsinyo-turystychni resursy v Ukraini [Institutional principles for improvement of ownership relations with recreational and tourist resources in Ukraine]. *Ekonomika Ukraini – The Economy of Ukraine*, 2(663), 61-73 [in Ukrainian].
4. Uniyat, A. V. & Yuzvin, Z. I. (2019). Konceptiya inklyuzy`vnoyi ekonomiky` v konteksti suchasnogo stalogo rozvy`tku krayin [The concept of inclusive economy in the context of modern sustainable development of countries]. *Efektivna ekonomika – Efficient economy*, vol. 2, DOI: 10.32702/2307-2105-2019.2.55 [in Ukraine].
5. Yemelianenko, L., Petiukh, V. & Dzenzeliuk, K. (2019). Integral`na ocinka inklyuzy`vnogo rozvy`tku v Ukraini na nacional`nomu ta miscevomu rivnyax [Integral assessment of inclusive development in Ukraine at national and local levels], *Ekonomika ta derzhava – Економіка та держава*, vol. 6, pp. 4–10. DOI: 10.32702/2306-6806.2019.6.4 [in Ukraine]
6. Prognimak, O. D. (2018). Inklyuzy`vny`j rozvy`tok Ukrainy`: pereshkody` vs perspekty`vy` [Inclusive development of Ukraine: obstacles vs. Prospects]. *Ekonomichny`j visny`k Donbasu – Economic Bulletin Donbass*, Vol. 1 (51), pp. 187-197 [in Ukraine].
7. Fedulova, L.I. (2016). Inklyuzy`vni innovaciyi v sy`stemi social`no-ekonomichnogo rozvy`tku [Inclusive innovations in the system of socio-economic development]. *Ekonomika: realii chasu – Economics: realities of time*, no. 3 (25), pp. 56-65 [in Ukraine]
8. Xumarova N.I. (2017). Vdoskonalennya sy`stemy` upravlinnya rekreacijno-tury`sty`chnoyu diyal`nistyu na osnovi inklyuzy`vnogo pidxodu [Improving the management system of recreational and tourist activities on the basis of an inclusive approach]. L.M. Cherchyk (Eds.), *Teoriya ta prakty`ka menedzhmentu bezpeky`– Theory and practice of security management*. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference (p. 166-168). Lutsk [in Ukrainian].

9. Khumarova N.I., Tiutiunyk H.O., Vernihorova N.V. (2020). Development of inclusivity in the field of recreational nature management on the example of beach territories. *Economic Innovations*, Vol. 22, Issue 2, (75), 122-134. [https://doi.org/https://doi.org/10.31520/ei.2020.22.2\(75\).122-134](https://doi.org/https://doi.org/10.31520/ei.2020.22.2(75).122-134)
10. Kostetska, K., Khumarova, N., Umanska, Y., Shmygol, N., & Koval, V. (2020). Institutional Qualities of Inclusive Environmental Management in Sustainable Economic Development, *Management Systems in Production Engineering*, 28 (1), 15-22. doi: <https://doi.org/10.2478/mspe-2020-0003>
11. Michopoulou, E., Darcy, S., Ambrose, I., Buhalis, D. (2015). Accessible tourism futures: the world we dream to live in and the opportunities we hope to have. *Journal of Tourism Futures*, 1(3), 179-188. <https://doi.org/10.1108/JTF-08-2015-0043>.
12. Münch, H., Ulrich, R. (2011). Inclusive tourism. In A. Papathanassis (Ed.), *The Long Tail of Tourism*. (pp. 159-169). Gabler. https://doi.org/10.1007/978-3-8349-6231-7_17.
13. Petrushenko Mykola, Shevchenko Hanna, Burkynskiy Borys, Khumarova Nina (2019). A game-theoretical model for investment in inclusive recreation and wellness in Ukraine: the regional context. *Investment. Management and Financial Innovations*, 16(4), 382-394. doi:10.21511/imfi.16(4).2019.32
14. Nikolaychuk, T., & Khumarova, N. (2019). Metodologichni zasady rozvytku pidpryemnych koiy diyalnosti socialno-pryrodooxoronnogo napryamu na osnovi inklyuzivnogo pidxodu [Methodological bases of development of business activity of the social and environmental direction on the basis of the inclusive approach]. *Ekonomichni innovaciyi – Economic innovations*, 21(4(73)), 125-138. [https://doi.org/https://doi.org/10.31520/ei.2019.21.4\(73\).125-138](https://doi.org/https://doi.org/10.31520/ei.2019.21.4(73).125-138) [in Ukraine]
15. Okhrimenko, A., Bovsh, L. (2019). Inclusive development in the national tourist system: case of Ukraine. *Tourism and Travelling*, 2(1), 45-59. [https://doi.org/10.21511/tt.2\(1\).2019.06](https://doi.org/10.21511/tt.2(1).2019.06).
16. Adzhemoglu D. & Robinson D. (2017). *Chomu nacyi zanepadayut. Poxodzhennya vlady, bagatstva ta bidnosti [Why nations are declining. The origin of power, wealth and poverty]*. Ky'yiv. URL: <https://theukrainians.org/why-nations-fail> [in Ukraine]
17. Williamson O. The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead. *Journal of Economic Literature*. 2000. Vol. XXXVIII. № 3. P. 595-613. (last accessed: 16.10.2020)
18. Inclusive Growth Commission (2017). Inclusive growth for people and places: challenges and opportunities, RSA, London. URL: https://www.thersa.org/globalassets/pdfs/reports/rsa_inclusivegrowth-commission-final-report-march-2017.pdf (last accessed: 16.10.2020)
19. Ending Poverty and Sharing Prosperity. Global Monitoring Report 2014/15. Washington DC: International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, 2015. 240 p. URL: <http://www.worldbank.org/en/publication/global-monitoring-report> (last accessed: 16.10.2020)
20. The official site of World Economic Forum (2017-2018) The Global Competitiveness Report URL: <http://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017%E2%80%932018.pdf> (last accessed: 16.10.2020)
21. Pacetti-Garr E. (2016) The Five Characteristics of an Inclusive Economy: Getting Beyond the EquityGrowth Dichotomy, Rockfeller Foundation URL: <https://www.rockefellerfoundation.org/blog/fivecharacteristics-inclusive-economy-getting-beyond-equity-growth-dichotomy/> (last accessed: 16.10.2020)
22. Europe 2020. Priorities. European Commission. URL: http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/priorities/index_en.htm (last accessed: 16.10.2020)
23. OECD. Inclusive Growth. URL: <http://www.oecd.org/inclusive-growth/about.htm> (last accessed: 16.10.2020)
24. Human Development Report 2016. Human Development for Everyone. URL: <http://hdr.undp.org/en/2016-report> (last accessed: 16.10.2020)
25. Boychuk, Yu. D. (Eds.). (2017). *Zagalna teoriya zdorov'ya ta zdorov'yazberezhennya [General theory of health and health]*. Kharkiv: Ed. Rozhko SG [in Ukraine]
26. Grishnova O.A. (2006) Turyzm i rekreaciya yak chy`nny`ky` lyuds`kogo rozvy`tku [Tourism and recreation as factors of human development] *Informacijni texnologiyi v upravlinni tury`sty`chnoyu ta kurortno-rekreacijnoyu ekonomikoyu – Information technologies in the management of tourism and resort-recreational economy*. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference (p. 166-168). Berdyansk URL: http://tourlib.net/statti_ukr/grishnova.htm. [in Ukrainian].